

Олег Хома

У ПОШУКАХ ІДЕАЛЬНОГО КРИТИЧНОГО ВИДАННЯ.

Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP.

2024 рік виявився багатим на значущі видання творів Декарта. Минулого року я вже подав докладний опис нового двотомового французького видання Декартових праць у славнозвісній серії «Бібліотека *Плеяди*» [Хома 2025]. Однак подією, можливо, ще більш значущою стала поява першого тому повного англomовного зібрання Декартового епістолярію (січень 1619 – грудень 1638; тобто йдеться про еквівалент I і більшої частини II томів видання Шарля Адана і Поля Танері (далі – АТ)) у видавництві Oxford University Press (далі цей I том «René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation» позначатиметься як СЕТ I). У планах видавців ще два томи¹, які разом із першим міститимуть переклади всіх відомих сьогодні листів Декарта. Упорядниками цього тритомовика є відомі декартознавці Роджер Ер²ю й Ерік-Ян Бос².

Гадаю, немає сенсу доводити важливість листування Декарта для розуміння творчості цього філософа. Якщо проаналізувати тексти, що найбільше привертають увагу дослідників, то за останні 40-50 років питома вага листів істотно зросла. Не можу сказати, що раніше Декартова кореспонденція не цікавила фахівців, особливо французьких. Радше слід сказати, що звертання до листів перетворилося на загальне правило доброго тону в міжнародному декартознавстві – останнє вже доволі давно є здебільшого англomовним. Також важливо відзначити, що до листів дедалі більше звертаються дослідники, які не є ані декартознавцями, ані взагалі істориками філософії, однак у тих чи тих аспектах цікавляться вченням Декарта. Важливою подією тут стала поява третього тому найавторитетнішого нині англomовного зібрання філософських творів Декарта. Цей том було видано 1991 року під редакцією Джона Котингема у співпраці з Робертом Стусофом, Дагалдом Мердоком і Ентоні Кені

© О. Хома, 2026

¹ Том II включатиме період «від *Медитацій до Принципів*» (1639–1644), а т. III – «Останні роки» (1645–1650). Очікувані дати публікації цих томів поки що не оголошені видавництвом.

² Роджер Ер²ю є професором університету Південної Флориди (Тампа, США). Ерік-Ян Бос – очільник дослідницької групи «Декодування Декарта», що інституційно пов'язувалася зі Школою філософії Еразмового університету Роттердама, а фінансувалася Нідерландською дослідницькою радою (NWO).

[Descartes 1991]. Цей том зробив Декартові листи значно доступнішими цільовій аудиторії, що здебільшого не володіла не лише латиною, але й французькою.

Однак видання, про яке йтиметься нижче, є не просто черговим кроком з, так би мовити, англосовної «інтернаціоналізації» Декарта. Ідеться про частину значно фундаментальнішого проєкту, перспектива якого – не більше й не менше, як створення нового канонічного видання Декартових листів! Ось що про це пишуть згадані вище упорядники: «Цей том є відгалуженням [проєкту] “Листування Декарта: критично-історичне видання й англійський переклад” Еріка-Яна Боса, Тео Фербека та Роджера Ер’ю, здійснюваного за участі Дельфіна Беліс, Себастьяна Марона, Карли Рити Пальмеріно та Рудольфа Раша. Підготовка зазначеного критичного видання триває вже понад десять років. Було виконано величезну роботу: для цього видання потрібно було укласти найкращі [версії] тексту з усіма варіантами, а також з англійським перекладом, а ще охопити цей текст численними коментарями й біобібліографіями [Декартових] кореспондентів, як і календарем подій із першоджерелами³ (надавши таким чином контекст життя та творчості Декарта на момент написання листів)» [Ariew, Bos 2024: xi]⁴.

Отже, СЕТ I є лише частиною значно масштабнішого проєкту, причому частиною не найскладнішою: «Робота над англійським перекладом ішла окремо й паралельно з роботою над критичним виданням, пропонуючи раніше за нього багато (але не всі) з тих змін⁵, які будуть у ньому здійснені. Нині ми вважаємо, що маємо

³ Під «календарем» тут розуміється хронологічно упорядковане зібрання свідчень, документів, а також написаних різними авторами листів, які не є частиною листування з Декартом, але містять важливу інформацію про життя останнього. Також до складу цього календаря входять історичні коментарі, які, спираючись на аналіз тих чи тих подій, обґрунтовують датування листів або пояснюють деякі дані, що містяться в цих листах. Ось приклад одного з таких календарних записів зі вже опублікованого зразка майбутнього критичного видання (про цю публікацію див. нижче, с. 176-178): «1643/05/00–06 Гаага

“З великою радістю та жалем я дізналася про ваш намір кілька днів тому зустрітися зі мною”, Єлизавета до Декарта, 6 травня 1643 року. Це перший лист Єлизавети до Декарта. Він доводить, що Декарт був у Гаазі за кілька днів до 6 травня. Це ще раз підтверджується листом Декарта до Мерсена від 30 травня 1643 року, згідно з яким саме в Гаазі Декарт отримав Мерсенового листа від 25 квітня (на який і відповів 30 травня)» [Verbeek, Bos, Ven 2003: 217].

⁴ Далі посилання на це видання подаватимуться без зазначення прізвищ авторів і року видання. Наводитиметься лише номер сторінки в круглих дужках після скорочення р.; наприклад: (р. xi).

⁵ Певна річ, ідеться про зміни порівняно з АТ, рівень якого і має перевершити майбутнє критичне видання, започатковане Т. Фербеком і нині здійснюване під безпосереднім керівництвом Е.-Я. Боса. Основні аргументи на користь заміни I–V тт. АТ на більш досконале видання були сформульовані Фербеком ще на початку проєкту й потім лише відтворювалися. Багато з них є прямим вираженням загальнодекартознавчого консенсусу. Адже V том першої версії АТ [Descartes 1897-1913], останній з томів, присвячених кореспонденції, вийшов друком ще 1903 року. Натомість 113 листів, якими обмінювалися Декарт і Константейн Гьойгенс, були знайдені й опубліковані Леоном Ротом значно пізніше [Roth 1926]. III. Адан і П. Танері опублікували близько 600 листів, проте з 1920-х їхнє видання вже було вочевидь неповним. Тому III. Адан у співпраці з Жераром Мійо розпочав роботу над новим виданням, яке включило б і нововідкриті тексти. Це видання було завершено набагато пізніше [Descartes 1936-1963; його традиційно позначають аббревіатурою АМ]. Але АМ, хоч і було повнішим, істотно прив’язувалося до АТ і «не лише не було критичним, але й не містило жодних анотацій» [Verbeek, Bos, Ven 2003: ix].

В оновленому АТ наприкінці томів додалися розділи з новими матеріалами [Descartes 1964-1974]. Але численні додатки, нові покажчики для них тощо ускладнили структуру, тож видання виявилось таким, що в ньому й «досвідчені читачі легко заплутаються» – не лише через порушення хронологічного загального порядку листів, «але й через плутанину, зумовлену новим

придатний до вжитку англійський переклад усього листування Декарта» (р. xi). Отже, у цьому огляді є сенс спочатку описати започаткований Т. Фербеком фундаментальний проєкт критичного видання, а вже потім характеризувати СЕТ І.

1. Проєкт Тео Фербека

Відомий нідерландський декартознавець Тео Фербек⁶ працює над критичним виданням Декартових листів значно більше десятиліття. Ставши професором Утрехтського університету в 1993 р., він отримав грант на дослідження, що мало промовисту назву «На шляху до нового критичного видання Декарта». Передовсім грант було використано на підготовку докторантів: Е.-Я. Боса (тема дисертації – листування Декарта з Регіусом), Корини Фермьолен (дослідження латинського перекладу «Дискурсії про метод» та «Проб», опублікованого 1644 року) і Матійса ван Отегема (історія публікацій творів Декарта в XVII ст.). Адже крім Т. Фербека декартознавців належного рівня в Нідерландах просто не було⁷. За словами Фербека, цей грант

датуванням для листів у додатках» [Verbeek, Bos, Ven 2003: ix]. Реконструкція тексту часто базувалася на хибних припущеннях щодо «автентичної орфографії Декарта». До того ж, «Зазвичай АТ не має чіткої політики, коли в наявності більше однієї версії тексту, і часто в таких випадках вдається до помилкових рішень. Зрештою, в АТ є багато надлишкової або хибної, або надрукованої в неочікуваних місцях інформації, тоді як важливої, зокрема про голандські персоналії та події, часто бракує. Кожен, хто коли-небудь користувався АТ, певна річ, погодиться, що його слід переробити повністю та фундаментально» [ibid.: x]. Водночас Фербек і Бос завжди висловлювали глибоку повагу як до Ш. Адана й П. Танері, так і до інших видавців Декартових текстів, підкреслюючи важливість їхніх досягнень. Власне, наведена тут критика АТ стала можливою на теперішній стадії розвитку декартознавчих досліджень, багато чим зобов'язаний саме опори на АТ протягом останніх понад ста років.

⁶ Тео (Теодор) Фербек (1945-) здобув свою високу репутацію зразковим дослідженням т.зв. «Утрехтської суперечки», низки гострих філософсько-теологічних дискусій між Декартом і утрехтським богословом Гісбергом Воєцієм та його прихильниками; зазначені опоненти звинувачували Декарта в атеїзмі (грудень 1641 – травень 1645). У 1988 році, коли Т. Фербек здобув докторат з філософії, не пов'язаний з декартознавчими дослідженнями, вийшло друком підготовлене ним класичне й донині видання текстів Утрехтської суперечки: [Descartes 1988]. Університетське викладання Фербек розпочав у 1971 р., з 1976-го – в Утрехті. Проєктами з підготовки критичних видань текстів Декарта – зокрема листів – займається з серед. 1990-х. Його докторантами були такі відомі нині декартознавці, як Ерік-Ян Бос і Корина Фермьойлен. З 2010 року – професор-емерит в Утрехтському університеті. Світове визнання здобули його розвідки про нідерландських картезіанців, сприйняття Декарта в Німеччині, про Спінозу.

⁷ Ситуація в чомусь нагадує те, що робив Павло Копнін у Києві в другій половині 1960-х, започатковуючи дослідження спадщини могилянських професорів XVII–XVIII ст.. Тоді аспірантами Інституту філософії стали філологи-класики зі Львова, позаяк філософів, що знали цю мову на належному рівні, у Києві (та й деінде в УРСР) просто не було. Відмінність лише в тому, що Ерік-Ян Бос, Корина Фермьойлен та інші мали висококваліфікованого наукового керівника, що був знавцем саме філософії Декарта, маючи і філософську, і мовну підготовку. Натомість Марія Кашуба чи, наприклад, Мирослав Рогович, не маючи ґрунтовної філософської освіти, вже у своєму аспірантському статусі виявилися провідними фахівцями з Георгія Кониського й Михайла Козачинського відповідно [Кашуба 2017: 157-158; Симчич 2012: 147]. Утім, нічого дивного в цьому немає. Адже тільки в другій половині 1960-х в УРСР нарешті з'явилася можливість надолужити ті величезні втрати, яких філософія зазнала в 1930-х. Створений заново в 1946 р. Інститут філософії лише через майже двадцять років (і вже за істотно відмінних від сталінщини соціально-політичних умов) спромігся не лише організувати переклад рукописів «могилянських поїв» (1967), але й, наприклад, увідповіднити структуру актуальним на той час напрямам досліджень (1963) або знову створити регулярний філософський журнал (1969).

дозволив «не лише керувати трьома докторськими дисертаціями ..., що їх можна розглядати як пілотні дослідження для будь-якого нового видання творів Декарта, але й точніше закласти основу для нового критичного видання листування Декарта» [Verbeek, Bos, Ven 2003: v].

Перші плоди цієї дослідницької програми з'явилися на початку 2000-х. Передовсім ідеться про резонансну докторську дисертацію Е.-Я. Боса, присвячену листуванню між Декартом і Регіусом [Bos 2002]. Ключова роль Фербека як у створенні самого приводу для появи такої дисертації, так і в науковому керівництві якнайкраще увиражена вдячними словами докторанта, який називає свого професора «magnificent *Doktorvater*⁸» [ibid.: vi]. Ця дисертація одразу після свого оприлюднення стала вагомим чинником декартознавчої дискусії, здобувши широке визнання. Наприклад, вона удостоїлася вельми позитивної рецензії в авторитетному «Картезіанському бюлетені». Перерахувавши основні переваги твору, зокрема прояснення філософської творчості Регіуса, загалом маловивченої на той час, і переконливе розв'язання труднощів із датуванням листів через аналіз календарних систем, що діяли в різних частинах Нідерландів у 1-й пол. XVII ст., Жан-Робер Армогат, автор рецензії, зазначає: «Цю працю завершують цінний “біографічний глосарій” (з джерелами), хронологія життя Регіуса та широка бібліографія, які роблять честь автору праці та “Утрехтській школі”» [Armogathe 2005: 161]. Під «Утрехтською школою»⁹ Армогат розуміє, певна річ, осередок, створений Т. Фербеком.

Т. Фербек повідомляє також, що «Разом із Еріком-Яном Босом, Матійсом ван Отегемом і Кориною Фермьолен, а також за допомогою асистента (у такій послідовності: Ганеке Віта, Ганса Діпенвена, Руланда Рулофса і Мартена ван Гауте) ми опрацювали листування, починаючи з першого тому АТ, записуючи наші зауваження, запитання, наші висновки та збираючи величезну кількість даних, які були включені до відповідної бази. У 2002 році грант від моєї кафедри дозволив мені продовжити цю роботу з двома постдокторантами, Еріком-Яном Босом та Єруном ван де Феном. Ще один докторант, Марк Алдерінк, приєднався до групи в жовтні 2003 року» [Verbeek, Bos, Ven 2003: v].

Тож у 2003 р. Т. Фербек, Е.-Я. Бос і Є. ван де Фен стали співупорядниками¹⁰ публікації «першого зразка» майбутнього критичного видання. Ідеться про публікацію Декартового листування, датованого 1643 роком. Видання «мало на меті не

Завдяки інтегрованості у міжнародні дослідницькі мережі й належній загальногуманітарній підготовці молодих фахівців у Нідерландах уже першим аспірантам Т. Фербека вдалося досягти світового рівня у своїй галузі. Натомість дослідження могилянської спадщини в Україні тривалий час радше стагнували, ніж розвивалися. Лише протягом останніх двадцяти років (і за істотно менших кадрових ресурсів, ніж, наприклад, у 1970-х) можемо говорити про досягнення світових стандартів у цій галузі.

⁸ Термін *Doktorvater* з німецької можна перекласти як «науковий керівник [аспіранта]». Проте буквальне значення цього терміна – «доктор-батько» – містить конотацію глибокої поваги. Тож Е.-Я. Бос не випадково живив це німецьке слово в англійському тексті своєї дисертації.

⁹ Варто зазначити, що не менш резонансною стала пізніше дисертація Корини Фермьолен, присвячена латинському перекладові 1644 року «Дискурсів про метод», «Діоптрики» і «Метеорів» [Vermeulen 2007].

¹⁰ Принаймні у випадку Т. Фербека і Е.-Я. Боса йдеться про справжнє рівноправне дослідницьке партнерство, що продовжується донині. Ці автори не лише працюють над критичним виданням, але протягом багатьох років спільно пропагують і науково обґрунтовують його необхідність, невтомно оприявнюючи недоліки сучасних видань [див., напр.: Verbeek, Bos 2005; 2019].

лише показати, що ми можемо змінити ситуацію, але й перевірити, чи є обраний нами формат правильним» [ibid.]. У цій книзі знаходимо всі атрибути планованого критичного видання.

1. Тексти

Тексти 68 листів, написаних як Декартом, так і його кореспондентами, подаються переважно за рукописними першоджерелами, а не за опублікованими виданнями, хай якими авторитетними. Останні¹¹ можуть поставати першоджерелами тільки тоді, коли не збереглося автографів чи рукописних копій, тож єдиним джерелом тексту є друкована книга. Істотно відмінні версії листів (наприклад, версія латиною і версія французькою) подаються послідовно, тому параграф, присвячений конкретному листу, може містити кілька версій: [A], [B]... Відмінності між різними варіантами одного тексту позначаються за допомогою спеціального апарату, стандартного для критичних видань.

2. Коментарі

Кожному листу передують преамбула з описом першоджерела (першоджерел), сутності цього листа в канонічних виданнях, а також із розглядом усіх проблемних моментів, пов'язаних із датуванням, походженням тексту тощо. Ті місця тексту, які потребують змістового коментаря (зазначення джерел для цитат чи алюзій, довідки про персоналії, паралельні місця з творами Декарта чи інших авторів тощо), роз'яснюються в нумерованих примітках унизу сторінки. Отже, коментарі в цьому виданні є як суто текстологічними, так і змістовими.

3. Загальна інформація

Видання містить ґрунтовну 40-сторінкову передмову, в якій характеризуються першоджерела (включно з нововідкритими), проблемні моменти сучасних канонічних видань, принципи¹² й методи, яких дотримувались упорядники.

Наприкінці видання наведено додатки (див. прим. 12), в яких спеціально описано важливі історичні обставини, що стосуються творчості Декарта в 1643 році; тогорічний календар його життя, заснований на документах; біографічний лексикон,

¹¹ Здебільшого йдеться про тритомове видання Клода Клерсельє (1657, 1659, 1667). Останній належав до кола найближчих друзів Декарта й був перекладачем та упорядником французького видання «Медитацій» (1647). Саме йому було передано Декартів архів, що став основою зазначеного епістолярного тритомовика (варто зазначити, що Клерсельє часто мав у розпорядженні не остаточні версії листів, а чернетки різного ступеня готовності). Багато Декартових листів, автографи яких було втрачено, дійшли до нас лише завдяки цьому виданню.

¹² На мій погляд, найчіткіше ці принципи були викладені в публікації 2005 р. в *Картезіанському бюлетені XXXIII*: «Наш спосіб представлення листів є відносно простим. (а) Порядок хронологічний; (б) текст укладено як критичне видання; (с) коментар достатній, але не надмірний. (а) Порядок хронологічний – якщо у нас є аргументи для зміни розташування листа у виданні АТ або АМ, ми представляємо ці аргументи в короткому вступі. Але вони мають бути певними й переконливими, інакше лист просто залишається там, де він був. (б) Щоб укласти текст, ми беремо за наше першоджерело автограф або достовірну копію, якщо такі існують. Оскільки наше видання є “критичним”, ми не вагаємося втручатися в текст, хоча наші втручання часто обмежуються питаннями пунктуації або, коли джерело друковане, типографіки. Варіанти зведені до апарату. (с) У коментарях ми намагаємося обмежитися мінімумом. Щоб уникнути постійних посилань на попередні листи, ми вирішили представити події, важливі для більш ніж одного листа, у додатку – у випадку цього тому були необхідними три додатки» [Verbeek, Bos 2005: 147].

присвячений Декартовим кореспондентам; таблицю-конкорданс між новим виданням і АТ; а також покажчик імен усіх персоналій, згаданих у виданні.

Прикметно, що описане видання містить на берегах Декартового тексту нумерацію рядків кожної сторінки (за аналогією з АТ). Цей засіб, безперечно, полегшує як посилання на критичне видання, так і неминуче (принаймні протягом деякого часу) порівняння його текстів з АТ.

Важливо, на мій погляд, є інформація про розподіл функцій у видавничій команді. Фербек повідомляє, що «Дане видання є типово командною роботою. Попри це кожен член команди мав свою відповідальність. Вступ написали Ерік-Ян Бос і я. Видання листів було здебільшого виконане Еріком-Яном Босом, а щодо деяких листів йому допомагала Корина Фермьолен (листи 15, 25, 26, 33, 34, 39). Мої колеги Генк Бос (Університет Утрехта, історія математики) і Карла Рита Пальмеріно (Університет Радбауда, Неймеген, історія фізики) зробили важливий внесок у коментарі до листів 4, 9, 11, 12, 13, 16, 17, 21, 22, 58, 59, 61. Генк Бос також написав Додаток 3. Біографічний лексикон уклав Єрун ван де Фен. Технічну допомогу надав Шандер Шраєн. Окрім того, що на мені лежала остаточно відповідальність за все видання, я написав і скомпонував календар і додатки 1 і 2» [Verbeek, Bos, Ven 2003: v-vi]. Як бачимо, провідну роль у виданні 2003 року відігравав Т. Фербек, якому тоді виповнилося 63 роки.

Якщо судити з сайту групи «Декодування Декарта», принаймні¹³ у 2019–2022 рр. диспозиція була вже дещо іншою: «Нове критичне видання та повний англійський переклад усіх листів Декарта готують Ерік-Ян Бос, Тео Фербек (університет Утрехта) і Роджер Ер'ю (університет Південної Флориди). Основну редакційну роботу та координацію проєкту виконує Бос. Біографічну й історичну інформацію збирає та обробляє Фербек. Ер'ю готує англійські переклади та рецензує анотацію» [DD]. Там само зазначається, що до групи, як і раніше, належить Карла Рита Пальмеріно. Натомість фахівцем з історії математики є доктор Себастьян Марон з університету Тулуза III (який замінив Генка Боса, що відійшов у засвіти в 2024 р.). Склад групи (порівняно з 2003 р.) поповнили також доктор Дельфін Беліс (спеціалістка з оптики Декарта, університет Монпельє III) і доктор Рудольф Раш (фахівець із музикознавства, Утрехтський університет). Як уже знає читач, цей склад збергівся й у 2024 р. (див. вище, с. 174). Звісно, головною відмінністю між 2003 і 2019–2022 рр. є перехід лідерства від Т. Фербека, який у 2020-му відзначив своє 75-ліття, до 51-річного станом на 2020-й Е.-Я. Боса.

Також сайт повідомляє, що працю планує видати Oxford University Press. Очевидно, що рецензоване тут англомове видання є важливою частиною цієї співпраці з ОУП. Гігантський обсяг роботи поки що не дозволяє побачити повне критичне видання Декартових листів на книжкових полицях. Утім будемо сподіватися, що принаймні поява перших плодів цього грандіозного проєкту, що фактично триває з 1993 року – не за горою¹⁴. Ітиметься про вкрай важливу подію, оскільки з 1974 року, коли

¹³ Оскільки тексти, розміщені на сайті цієї групи, зазвичай не мають датування (як, до речі, й персонального авторства), довелося орієнтуватися на непрямі ознаки – прес-реліз про отримання гранту від NWO (23.07.2019) і останній з матеріалів блогу (від 22.04.2022). Швидше за все, інформація про стан роботи над критичним виданням стосується періоду між цими датами.

¹⁴ В анотації гранту від ACLS, наданого 2016 року Р. Ер'ю і Е.-Я. Босу на проєкт «Нове критичне видання та повний англійський переклад листування Рене Декарта», зазначено, що «перший із восьми томів обсягом приблизно 650 сторінок, що публікуватимуться видавництвом Oxford

вийшло друком оновлене і розширене видання АТ [Descartes 1964-1974], було знайдено кілька нових листів Декарта. Тож якщо це видання містило близько 600 листів, італійське видання під керівництвом Джулії Бельджойозо [Descartes 2009] (як і здійснене Ж.-П. Армогатом видання кореспонденції в новому повному зібранні творів Декарта [Descartes 2013]) – 735, то упорядники критичного видання говорять про «близько 800 листів», які збереглися в тій чи іншій формі (зокрема як автограф-рукопис – близько 280) [Verbeek, Bos, Ven 2003: x]. Ідеться як про Декартові автографи надісланих листів, так і про різного роду чернетки, а також копії, створені незалежно від Декарта, друковані тексти з видань XVII ст. або цитати й анотації в тодішніх джерелах. Отже, критичне видання обіцяє бути і найповнішим, що є вкрай важливою обставиною для всіх, хто досліджує в той чи інший спосіб спадщину Декарта.

Оскільки Декартові листи написані здебільшого французькою або латиною (а деякі – нідерландською), то критичне видання має містити варіанти деяких листів різними мовами. Іноді Клерсельє включав у своє видання не латинські оригінали, а їхні французькі переклади («зроблені його сином», іноді не зазначаючи, що це переклади» [Verbeek, Bos 2005: 143]. Отже, нові автографи, знайдені при підготовці критичного видання, є неоціненними для визначення достовірності доступних нам текстів Декарта.

До того ж, оригінали листів у більшості випадків Декартом не датовані, а їхній адресат часто невідомий. Зайве нагадувати, наскільки хронологія цих листів важлива для дослідників, що простежують генезу філософських поглядів Декарта. Тому критичне видання, яке не лише наводить достовірніші датування, але й, що не менш важливо, пояснює, які датування є сумнівними або які листи взагалі нема змоги достовірно датувати чи атрибутувати, матиме вирішальний вплив на обґрунтованість і точність висновків будь-якого декартознавця.

2. Англійський переклад на тлі критичного видання

Упорядники СЕТ I, якому присвячено цей огляд, пояснюють його необхідність граничною неповнотою перекладеної нині англійською кореспонденції Декарта. Навіть найповніше з наявних видань, описане мною вище (див. с. 173), «обмежене невеликою частиною листів (близько 200 з майже 800), більшість із яких перекладені лише частково. Фактично це видання складається лише з тих листів, що стосуються тем, які, з точки зору XX століття, є впізнавано “філософськими”, але навіть вони часто наводяться в неповному вигляді; більшість “наукових” і всі “математичні” листи свідомо обійдені увагою» (р. xi). Підкресливши велику роль Котингемового й деяких інших англомовних видань листів Декарта в удоступненні картезіанської філософії для всіх англофонів, які прагнуть її вивчати, автори виводять з того ще більшу потребу в повному перекладі цих листів англійською. Додатковим аргументом є те (р. xii), що у XXI ст. їх нові або перші повні переклади вже вийшли в Італії (2009), у Франції (2013), в Японії (2012–2016) і Румунії (2014–2021).

University Press, очікується найближчим часом, а наступні три томи – під час дії їхньої [Ер’ю і Боса. – *О.Х.*] стипендії. Очікується, що видання буде доступне онлайн, а ще планується випуск деяких матеріалів іншого формату для ширшої аудиторії. Період дії гранту: з 1 липня 2016 року до 30 червня 2018 року» [ACLS 2016]. Вочевидь виявилось, що робота над критичним виданням потребує більше часу, ніж Ер’ю і Бос вважали у 2016-му.

Упорядники наголошують, що СЕТ I публікується «до завершення критичного видання» (р. xi), отже, не враховує всіх його здобутків (це очевидно, адже деякі з них ще належить «здобути»). Тому вони розглядають теперішнє видання перекладу як орієнтоване передовсім на задоволення поточної гострої потреби (не здивуюся, якщо імпульс до такого нагального видання походив радше від видавництва, ніж від самих дослідників).

СЕТ I вражає вкрай бідними коментарями. Упорядники від початку свідомо зазначають, що, «на відміну від критичного видання, воно містить мінімальний редакційний апарат, що складається з цього короткого вступу, деяких перехресних посилань, коротких біографій кореспондентів та покажчика [імен]. [...] Мета полягає в тому, щоби бути корисним для читача, не намагаючись повністю пояснити контекст і зміст листів. Тож незрозумілі терміни дістали визначення, а у виносках наведено алюзії та перехресні посилання на інші листи» (р. xii). Після появи критичного видання цей переклад планують перевидати в оновленому форматі (р. xi, note 1). Очевидно, що надміру ґрунтовна робота над «тимчасовим» виданням навряд чи мала б сенс, тому відносна бідність апарату СЕТ I є доволі природною. Принагідно відзначу, що в томі міститься доволі обсяжний, як на скромні масштаби матеріалів від упорядників, «Біографічний лексикон» (36 сторінок). Також у томі є вельми коротка хронологія життя і творчості Декарта (рр. xx-xxi), а також дуже наочна мапа Нідерландів, на якій позначено міста, в яких жив Декарт (р. xxi). До цієї таблиці додано перелік періодів, протягом яких Декарт жив у тому чи іншому місті. Водночас викликає деякий подив відсутність вказівки на те, що ця мапа й відповідний список міст/періодів під нею запозичені з біографії Декарта, написаної Десмондом Кларком [Clarke 2006: 421-423].

Також слід мати на увазі, що СЕТ I «базується на виданні Декартової кореспонденції Адана і Мійо, зміненому на підставі низки інших опублікованих джерел, включаючи будь-які корективи, доступні в новому (переробленому) виданні Адана й Танері та в критичному виданні, що готується» (р. xi). На берегах наводиться пагінація за АТ (АТ том, сторінка) «просто тому, що це досі стандартний спосіб посилань на Декарта» (р. xii).

Переклад містить низку модернізацій порівняно з критичним текстом. Зокрема для зручності сучасного англомовного читача неанглійський текст виділяється курсивом, переклад парафразів листів має менший кегль, ніж переклад оригінального Декартового тексту, архаїчний запис математичних виразів замінено на сучасний тощо. Особливо слід відзначити ту обставину, що деякі геометричні фігури й інші рисунки, що зустрічаються в листах, упорядники наводять в оновленому, порівняно з АТ, вигляді. Іноді зображення з АТ неточно відтворюють рисунки оригіналів. У таких випадках для англійського перекладу створювалися точніші зображення за допомогою програми GeoGebra (рр. xi-xiii).

Відомо, що АТ подає в томах, присвячених кореспонденції (I-V), деякі тексти, що не є листами у власному сенсі. Це передовсім такі важливі твори, як «Зауваги щодо деякої програми» та розмова з Бурманом. У СЕТ I такі тексти не включатимуться. Як і твори, що мають форму листів, однак є невід'ємною частиною опублікованих Декартових праць («Заперечення» проти «Медитацій» і Декартові «Відповіді», «Лист-передмова до перекладача “Принципів філософії”», фактичний вступ до «Пасій душі», який складається з листів анонімного «паризького друга» і Декартових відповідей на них, «Лист до о. Діне», «Лист до Воеція», «Лист до утрехтських

магістратів» тощо (pp. xiii-xiv). Утім, упорядники «намагалися бути якомога більш інклюзивними, додавши деякі документи, що не є листами в строгому сенсі, але мають певну біографічну або загальнофілософську цінність, а також (з тих самих причин) деякі листи, які не були або написані Декартом, або прямо адресовані йому кимось» (p. xiv).

Насамкінець зазначу, що СЕТ I, як і два інші заплановані томи цього видання, мабуть, ще більше посприяють популяризації декартознавчих досліджень у світі. Однак найважливішою для декартознавства подією ближчих років має стати, усе ж, поява критичного видання. Окрім того, що воно міститиме вельми істотні уточнення в порівнянні з АТ, упевнений, що воно тривалий час функціонуватиме паралельно з АТ, оскільки викликатиме чималі дискусії. Достатньо уважно переглянути, наприклад, таблицю-конкорданс з видання Джулії Бельджойозо, де номери листів останнього увідповіднені номерам листів 1643 року за критичним виданням [Verbeek, Bos, Ven 2003]. У кількох випадках італійські видавці, що теж є вельми авторитетними в декартознавстві, не погоджуються з датуванням листів за Фербеком/Босом і наводять інші дати [Descartes 2009: 2853-2854]. Жан-Робер Армогат, що підготував видання Декартових листів у складі нового повного зібрання творів, теж здебільшого орієнтувався на АТ, не поспішаючи приймати аносовані новації. Подібну реакцію я схильний оцінювати як дискусійний потенціал проєкту. Утім, якщо судити з реакції на статті Т. Фербека, Е.-Я. Боса та інших авторів, опубліковані останніми роками, можна переконатися, що питання нового канонічного видання – питання цілком насущне. Світове декартознавство цілком готове до того, щоб здійснити цей крок.

У цьому відношенні було б неправильно не згадати про український контекст. Оскільки українською перекладено лише кілька листів Декарта, постає питання про те, яке видання Декартової кореспонденції потрібне українським гуманітаріям. Гадаю, що в теперішній ситуації ми цілком можемо піти традиційним шляхом і спочатку підготувати видання деяких частин цієї кореспонденції (наприклад, із принцесою Єлизаветою, Арно, Мором тощо). По тому можна скласти видання, що міститиме основні філософські листи Декарта (згідно з тим розумінням філософії, яке ми маємо сьогодні). І, нарешті, пізніше можна було би подумати про *Tutte le lettere*. До речі, зразковим для нас може бути саме італійське видання, оскільки воно білінгвальне, що, на мій погляд, є найкращим форматом видання філософської класики. Утім, ми могли би спробувати одразу взятися за повне зібрання листів. Але для цього потрібна кваліфікована міждисциплінарна команда, аналогічна тій, яку зібрав Т. Фербек. І, певна річ, відповідні ресурси, щодо доступності яких в осяжній перспективі маю істотні сумніви. Тому тактика менших кроків мені здається реалістичнішою. А от що є цілковито неприйнятним, то це теперішня повна відсутність руху до появи хоча б якоїсь кількості нових українських перекладів Декартових листів. Щоб вони з'явились, уже зараз потрібно робити цілком конкретні кроки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Хома, О. (2025). Близьк тексту і глибина коментаря: нове видання творів Декарта в серії «La Bibliothèque de La Pléiade». *Sententiae*, 44(3), 223-236. <https://doi.org/10.31649/sent44.03.223>

- Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198860044.book.1>
- Armogathe, J.-R. (2005). Bos (Erik-Jan), The correspondence between Descartes and Henricus Regius. *Archives de philosophie (Bulletin cartésien XXXIII ... Bibliographie internationale critique des études cartésiennes pour l'année 2002)*, 68(1), 160-161. <https://doi.org/10.3917/aphi.681.0137>
- ACLS. (2016). A New Critical Edition and Complete English Translation of the Correspondence of René Descartes. Abstrct. The American Council of Learned Societies. <https://www.acls.org/fellow-grantees/erik-jan-bos/>
- Bos, J. J. F. M. (2002). The Correspondence between Descartes and Henricus Regius [Doctoral dissertation]. Utrecht University Repository. <https://dspace.library.uu.nl/items/708e48cc-ea8e-445d-93c6-406556f41c1f>
- Clarke, D. (2009). *Descartes: A Biography*. Cambridge: Cambridge UP.
- DD. (n.d.). Edition of the Correspondence. Description and aim of the edition. Decoding Descartes. <https://decodingdescartes.nl/edition-of-the-correspondence/>
- Descartes, R. (1897-1913). *Œuvres complètes in 12 vol.* (Ch. Adam & P. Tannery, Éd.). Paris: Cerf.
- Descartes, R. (1936-1963). *Correspondance: in 8 vol.* (Ch. Adam, & G. Milhaud, Éd.). Paris: Alcan, & PUF.
- Descartes, R. (1964-1974). *Œuvres complètes: in 11 vol.* (Ch. Adam, & P. Tannery, Éd.). Paris: Vrin.
- Descartes, R. (1988). *La Querelle d'Utrecht*. (J.-L. Marion, Préf.; T. Verbeek, Éd.). Paris: Impressions nouvelles.
- Descartes, R. (1991). *The philosophical writings of Descartes* (Vol. III). (J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, A. Kenny, Eds.). Cambridge: Cambridge UP. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107340824>
- Descartes, R. (2009). *Tutte le lettere*. (G. Belgioioso, Ed.). Milan: Bompiani.
- Descartes, R. (2013). *Correspondance* (Vol. 1-2). (J.-R. Armogathe, Éd.). Paris: Gallimard.
- Roth, L. (Ed.). (1926). *Correspondence of Descartes and Huygens 1635–1647*. Oxford: Clarendon.
- Verbeek, Th., & Bos, E.-J. (2005). Trois cent cinquante années d'édition de la correspondance de Descartes. *Archives de philosophie (Bulletin cartésien XXXIII ... Bibliographie internationale critique des études cartésiennes pour l'année 2002)*, 68(1), 142-148. <https://doi.org/10.3917/aphi.681.0137>
- Verbeek, Th., & Bos, E.-J. (2019). Descartes's Correspondence and Correspondents. In S. Nadler, T. M. Schmaltz, & D. Antoine-Mahut (Eds.), *The Oxford Handbook of Descartes and Cartesianism* (pp. 40-64). Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198796909.013.3>
- Verbeek, Th., Bos, E.-J., & Ven, J. van den. (Eds.). (2003). *The Correspondence of Rene Descartes 1643*. Utrecht: Zeno Institute for Philosophy.
- Vermeulen, C. L. (2007). René Descartes: Specimina philosophiae. Introduction and Critical Edition. [Doctoral dissertation]. Utrecht University Repository. <https://dspace.library.uu.nl/items/3d20c1a9-b5c6-4fe1-bcdf-c98aba643df0>

Одержано 19.09.2025

REFERENCES

- Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/actrade/9780198860044.book.1>
- Armogathe, J.-R. (2005). Bos (Erik-Jan), The correspondence between Descartes and Henricus Regius. *Archives de philosophie (Bulletin cartésien XXXIII ... Bibliographie internationale*

- critique des études cartésiennes pour l'année 2002*), 68(1), 160-161.
<https://doi.org/10.3917/aphi.681.0137>
- ACLS. (2016). A New Critical Edition and Complete English Translation of the Correspondence of René Descartes. Abstrct. The American Council of Learned Societies.
<https://www.acls.org/fellow-grantees/erik-jan-bos/>
- Bos, J. J. F. M. (2002). The Correspondence between Descartes and Henricus Regius [Doctoral dissertation]. Utrecht University Repository. <https://dspace.library.uu.nl/items/708e48cc-ea8e-445d-93c6-406556f41c1f>
- Clarke, D. (2009). *Descartes: A Biography*. Cambridge: Cambridge UP.
- DD. (n.d.). Edition of the Correspondence. Description and aim of the edition. Decoding Descartes.
<https://decodingdescartes.nl/edition-of-the-correspondence/>
- Descartes, R. (1897-1913). *Œuvres complètes in 12 vol.* (Ch. Adam & P. Tannery, Éds.). Paris: Cerf.
- Descartes, R. (1936-1963). *Correspondance: in 8 vol.* (Ch. Adam, & G. Milhaud, Éds.). Paris: Alcan, & PUF.
- Descartes, R. (1964-1974). *Œuvres complètes: in 11 vol.* (Ch. Adam, & P. Tannery, Éds.). Paris: Vrin.
- Descartes, R. (1988). *La Querelle d'Utrecht*. (J.-L. Marion, Préf.; T. Verbeek, Éd.). Paris: Impressions nouvelles.
- Descartes, R. (1991). *The philosophical writings of Descartes* (Vol. III). (J. Cottingham, R. Stoothoff, D. Murdoch, A. Kenny, Eds.). Cambridge: Cambridge UP.
<https://doi.org/10.1017/CBO9781107340824>
- Descartes, R. (2009). *Tutte le lettere*. (G. Belgioioso, Ed.). Milan: Bompiani.
- Descartes, R. (2013). *Correspondance* (Vol. 1-2). (J.-R. Armogathe, Éd.). Paris: Gallimard.
- Khoma, O. (2025). The Brilliance of the Text and the Depth of the Commentary: a New Edition of Descartes' Works in "La Bibliothèque de La Pléiade". [In Ukrainian]. *Sententiae*, 44(3), 223-236. <https://doi.org/10.31649/sent44.03.223>
- Roth, L. (Ed.). (1926). *Correspondence of Descartes and Huygens 1635-1647*. Oxford: Clarendon.
- Verbeek, Th., & Bos, E.-J. (2005). Trois cent cinquante années d'édition de la correspondance de Descartes. *Archives de philosophie (Bulletin cartésien XXXIII ... Bibliographie internationale critique des études cartésiennes pour l'année 2002)*, 68(1), 142-148.
<https://doi.org/10.3917/aphi.681.0137>
- Verbeek, Th., & Bos, E.-J. (2019). Descartes' s Correspondence and Correspondents. In S. Nadler, T. M. Schmalz, & D. Antoine-Mahut (Eds.), *The Oxford Handbook of Descartes and Cartesianism* (pp. 40-64). Oxford: Oxford UP.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198796909.013.3>
- Verbeek, Th., Bos, E.-J., & Ven, J. van den. (Eds.). (2003). *The Correspondence of Rene Descartes 1643*. Utrecht: Zeno Institute for Philosophy.
- Vermeulen, C. L. (2007). René Descartes: Specimina philosophiae. Introduction and Critical Edition. [Doctoral dissertation]. Utrecht University Repository.
<https://dspace.library.uu.nl/items/3d20c1a9-b5c6-4fe1-bcdf-c98aba643df0>

Received 19.09.2025

Oleg Khoma

In Search of the Ideal Critical Edition. Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP.

Review of Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP.

Олег Хома

У пошуках ідеального критичного видання. Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP.

Рецензія на видання Ariew, R., & Bos, E.-J. (Eds.). (2024). *René Descartes: The Complete Correspondence in English Translation. Volume I: From the Early Years to the Discourse on Method, 1619-1638*. Oxford: Oxford UP.

Oleg Khoma, Doctor of sciences in philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy and Humanities at Vinnytsia National Technical University (Ukraine).

Олег Хома, д. філос. н., завідувач кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

e-mail: quid2anim@gmail.com
